

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

О. Дашковська, доцент НЮА України

Філософсько-правові аспекти принципу рівності в історії правової думки

Співвідношення понять права і рівності здавна цікавили західноєвропейських та вітчизняних філософів. Поняття рівності має багатоаспектний характер і може виступати у трьох вимірах: як фактична рівність, як правова рівність і як рівність можливостей. Одним із різновидів рівності є гендерна рівність, яка повинна бути побудована з урахуванням усіх цих вимірів, але у правовій сфері вона має виключно формальний характер.

Філософи часто використовували ідеї рівності тільки стосовно чоловічої половини людства. І хоча Дж. Локк доводив, що все «людство» є «рівним і незалежним», проте учасниками суспільного договору визнавав лише чоловіків. Аристотель і Руссо також вважали, що жінки від природи не здатні виконувати обов'язки громадян демократичної держави. Проте Платон увів в обіг ідею гендерної рівності, обстоюючи думку, що чоловіки і жінки однаковою мірою наділені чеснотами, необхідними для управління державою, але для реалізації рівних можливостей вони повинні відмовитися від сім'ї. Згідно з теорією Дж. Мілля гендерна рівність не обмежує свободу громадян створювати сім'ю, і до жінок слід ставитися так само, як і до чоловіків в усіх сферах суспільного життя. І сьогодні більшість держав, не втручаючись у сферу сімейних відносин, несе відповідальність за забезпечення рівних можливостей особам, що виконують сімейні обов'язки.

Рівність здавна сприймалася філософами як характерна ознака справедливості. Піфагорійці, трактуючи рівність як належну міру у вигляді пропорції, виражали справедливість числом чотири, обґрунтовуючи це тим, що чотири — перше число, отримане від множення [числа два] самого на себе, а сутність справедливості полягає у

відплаті рівним за рівне¹. З цього приводу Аристотель пізніше писав, що Піфагор, зводячи чесноти до чисел, робив помилкові висновки, адже справедливість не є числом, помноженим на себе².

На думку Аристотеля, рівність може бути двоякого роду — числова і пропорційна (одна керується принципами арифметичної, а друга — геометричної пропорції), тому і справедливість поділяється на два види: зрівняльну і розподільну. Числова справедливість застосовується у правовідносинах, коли відплачується рівним за рівне (наприклад, зобов'язальні відносини або вчинення правопорушення), а розподільна справедливість регулює поділ суспільних благ згідно із заслугами або достоїнством кожного члена суспільства³.

Застосування справедливості, як вважав Аристотель, потребує наявності чотирьох елементів: двох осіб і двох предметів, причому рівність предметів повинна відповідати рівності осіб, оскільки рівність предметів тільки тоді є справедливою, коли стосується рівних осіб. Присвоєння рівних предметів нерівними особами є несправедливістю. Отже, і нерівне може бути справедливим, коли воно відповідає нерівним особам.

У вченні Аристотеля ясно, вірно і глибокодумно розглядаються основні поняття рівності і справедливості. Принцип рівності має різне значення залежно від того, в якій сфері він реалізується. У цивільних правовідносинах панує рівність числова, тут люди розглядаються як вільні і рівні перед законом особи. В політичних відносинах, навпаки, принцип рівності повинен бути пропорційним, блага розподіляються відповідно до заслуг громадян.

Зміст і значення принципу рівності яскраво продемонстровано в законодавчих пам'ятках Французької буржуазної революції. Декларація прав людини і громадянина проголошує, що всі люди народжуються і залишаються вільними і рівними в своїх правах, будь-які суспільні відмінності можуть бути засновані тільки на загальній користі; закон є вираженням загальної волі, усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у його складанні; закон повинен бути один для всіх, і тоді, коли він охороняє, і тоді, коли він карає; усі громадяни мають однаковий доступ до всіх громадських посад згідно з їх обдарованістю і без будь-якої іншої різниці, крім їх чеснот і талантів⁴.

¹ Див.: *Маковельский А.* Досократики. — Казань, 1919. — Ч. 3. — С. 16.

² Див.: Там само. — С. 69.

³ Див.: *Аристотель.* Політика. — М., 1911. — С. 154.

⁴ Див.: Декларація прав человека и гражданина // Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — Т. 3. Европа. Америка. VII—XIX вв. — М., 1999. — С. 246.

Проте ці принципи було піддано критиці з боку І. Бентама, який, аналізуючи положення Декларації прав людини і громадянина, говорив, що безумовної рівності, яка тут проголошується, бути не може. Люди мають різні властивості, що виходять із свободи і видозмінюють рівність прав, і це повинно враховуватися законодавцем¹.

Щоб оцінити принципи, проголошені Французькою буржуазною революцією, потрібно відрізнити числову рівність від пропорційної. Коли в Декларації прав людини і громадянина проголошується, що суспільні відмінності можуть бути засновані тільки на загальній користі, тим самим визнається, що рівність у політичній сфері є відносною (пропорційною). Хоча всі громадяни і мають рівний доступ до громадських посад, однак посади обіймаються відповідно до чеснот і здібностей кандидатів. У цивільних правовідносинах чесноти і здібності суб'єктів не враховуються, усі громадяни розглядаються як рівноправні суб'єкти.

Рівноправність становить необхідний принцип суспільних відносин, проте кожна особа має різну правосуб'єктність і тому не може в однаковій мірі реалізувати всі свої суб'єктивні права. Неповнолітній і божевільний не можуть користуватися своїми правами нарівні з іншими особами. Важливим принципом правопорядку є рівність усіх перед законом. Тому здобутки Французької буржуазної революції стали величезним кроком уперед у розвитку демократичних принципів громадянського суспільства.

Інакше розглядав принцип рівності Ж.-Ж. Руссо, який у своїх «Роздумах про походження і причини нерівності людей» зазначав, що в додержавному стані панували абсолютна свобода і досконала рівність, оскільки потреб у людей майже не було². Фізичні сили людей при однаковому способі життя мали однаковий розвиток, а розумові здібності, що є джерелом усіх людських бід, були ще зовсім не розвинені. Цей період Руссо називав добою цілковитого блаженства людського роду. Перехід до землеробства спричинив появу приватної власності, яка призвела до розбіжностей між багатими і бідними, які Руссо вважав першим джерелом нерівності серед людей. Звідси виникли розбрати, які привели до нової нерівності. Для забезпечення правопорядку і охорони власності були встановлені уряди, а разом з ними з'явилися розбіжності між правителями і підданими. Але і ця нова нерівність, замість того щоб усталити

¹ Див.: Бентам І. Архаические софизмы // Избранные произведения. — СПб., — 1867. — С. 347.

² Див.: Руссо Ж.-Ж. Размышления о происхождении и причинах неравенства людей // Сочинения: В 2 т. — М., 1991. — С. 219.

спокій, стала джерелом нових заколотів. Внаслідок чого замість первісного народного правління виник деспотизм, а разом з ним з'явилася і третя розбіжність між людьми — розбіжність хазяїв і слуг. Невтримним перебігом подій природна сутність людини поступово спотворювалася. Встановлений природою порядок замінився об'єднаннями людей зі штучними нахилами, пристрастями і відносинами¹.

Руссо вважав неможливим повернення до первісного стану. У своєму суспільному договорі він прямо визнавав, що рівність, яка є метою законодавця, не означає однакової міри влади і багатства. Потрібно, щоб влада ніколи не вдавалася до насильства, а міра багатства була такою, щоб ніхто не міг підкупити іншого і нікому не було потреби продавати себе. Руссо прагнув замінити особисту свободу свободою політичною, а тому і рівність для нього мала передусім політичне значення.

Аналізуючи співвідношення свободи і рівності, Г. Маблі визнавав рівність неодмінною властивістю людини, а у свободі вбачав засіб для її охорони. На думку філософа, вступаючи в суспільство, люди пожертвували своєю свободою, тоді як рівність залишилася незмінною, і тільки в рівності людина може знайти внутрішнє і зовнішнє порозуміння і щастя, в той час як нерівність породжує шкідливі людські потреби і пороки. Нерівність, вважав філософ, криється у самій природі людини, бо всі народжуються з різними уподобаннями, силами і здібностями. Встановлення урядів, що засновані на виборних засадах, не може закріпити постійної нерівності між людьми, тому що кожен громадянин має однакові права з іншими, однаково бере участь у верховній владі і може обіймати будь-які громадські посади. Одна тільки приватна власність неминуче веде до нерівності, але її встановлення не є обов'язковим для суспільства².

Г. Бабоф, вважаючи рівність станів ідеалом суспільного життя, запропонував встановити її штучним шляхом. Для того щоб рівність не залишилася порожнім словом, недостатньо однієї рівноправності. Потрібно знищити будь-які переваги однієї людини над іншими. Тому не тільки матеріальні засоби повинні бути в усіх рівними, що досягається зрівнянням станів, а й розумовий

¹ Див.: Руссо Ж.-Ж. Вказ. праця. — С. 234.

² Див.: Маблі Г. О правах и обязанностях граждан // Избранные произведения. — М.; Л., — 1950.

рівень повинен бути однаковий в усіх. З цією метою всі повинні одержати однакове виховання, що обмежується найнеобхіднішим: вмінням читати, писати і рахувати, знати основні події історії та закони батьківщини, — ось усе, що потрібно громадянину. Все інше — розкіш, що призводить до розвитку штучних потреб і перекручення природних властивостей людини. Свобода думки, зрозуміло, не допускається, людські потреби зводяться до мінімуму. Промисловість обмежується землеробством і деякими ремеслами, праця стає обов'язковою. Одним словом, встановлюється загальна, примусова мірка, пристосована до невігадливих потреб маси, і усе, що піднімається над цим рівнем, відтинається як зло¹.

Більш послідовного проведення принципу рівності неможливо уявити. Але в результаті виявляється, що для цього необхідно придушити свободу. Якщо формальна рівність, або рівність перед законом, становить логічний наслідок однакової для всіх свободи, то рівність матеріальна є прямим запереченням свободи. Оскільки сили і здібності людей нерівні, то і плоди людської діяльності будуть різними. Сильний здобуває більше, ніж слабкий, розумний більше, ніж глупуватий, працьовитий більше, ніж ледачий.

Г. Маблі і Г. Бабёф вважали, що матеріальна рівність неможлива, якщо надати людині свободу; щоб забезпечити матеріальну рівність, потрібно не тільки зрівняти майно, обмеживши право людини розпоряджатися придбаним, віднявши в неї усяку власність і перетворивши її роботу в обов'язок, але й придушити в людині все, що піднімається над загальним рівнем потреб і прагнень.

Г. Маблі запевняв, що не свобода, а рівність становить природний закон для людини, свобода є тільки засобом для охорони рівності. Але з таким твердженням важко погодитись, оскільки всі конкретні властивості людей надто різноманітні, люди рівні між собою тільки як абстрактно взяті суб'єкти суспільних відносин. Отже, саме свобода є умовою рівності, а не навпаки. Рівність впливає з свободи, яка полягає в тому, що кожний діє на власний розсуд, а не за чужою вказівкою. Людині належить не право на користування життєвими благами, а право на вільну діяльність для придбання цих благ. Людині притаманна рівність формальна, а не матеріальна.

Соціалізм XIX ст. переніс питання про розподіл життєвих благ з ґрунту приватного на ґрунт суспільний. Він шукав мірила, на

¹ Див.: Бабёф Г. Общая защитительная речь Г. Бабёфа перед Верховным судом в Вандоме // Сочинения: В 4 т. — М., 1982. — С. 175.

підставі яких суспільство повинно здійснювати цей розподіл між своїми членами. Сен-сімоністи в основу свого суспільного устрою поклали не числову, а пропорційну рівність згідно з формулою: «кожному за здібностями»¹. Цей принцип більш застосовний для промислової діяльності і веде до знищення свободи, оскільки визначення здібностей надається суспільній владі, яка користується необмеженим правом розподіляти життєві блага на власний розсуд. Ще більше віддалявся від числової рівності Ш. Фур'є, який замінив формулу Сен-сімоністів на іншу: «кожному за його працею, капіталом і талантом»². Комунізм звів рівність до абсолютного догмату, виводячи її із загального братерства людей, що нагадує ідеї християнства, яке визнає усіх синами Божими і братами між собою. Але комуністи відкидали релігійні засади цього вчення і використовували тільки висновок, що перекручує справжній зміст. Християнство проголошує загальне братерство людей як морально-релігійний принцип, обов'язковий для совісті, але аж ніяк не примусовий. Жодна християнська держава ніколи не намагалася перетворити любов на право і зробити її вимогою громадського порядку.

На думку П. Прудона, неминучим наслідком такого порядку є повне придушення свободи, скасування будь-якої приватної власності. Члени суспільства повинні бути рівними не тільки в правах і обов'язках, а й у праці та втіхах. Суспільство більшістю голосів вирішує всі питання стосовно їжі, одягу, житла, шлюбів, сім'ї, виховання дітей, праці тощо. При цьому приймається як догмат, що ніхто не відчуває жодної неприємності, підкоряючись закону, виданому в інтересах більшості. Вважається також, що в суспільстві не буде ні п'яниць, ні злодіїв, ні ледарів, хоча не зрозуміло, чого б їм не бути, якщо у такому суспільстві вони безперешкодно могли б користуватися плодами чужої праці. Прудон справедливо зауважував, що під ім'ям рівності комунізм встановлює найбільшу нерівність: він узаконює експлуатацію сильного слабим³.

Прудон намагався поєднати принцип свободи і рівності в комуністичному суспільстві настільки ж невдало, як і його попередники. На противагу комуністам він відкидав рівність у користуванні життєвими благами, що залежить від свободи особистості і визнавав рівність у розподілі засобів виробництва. Цю рівність він

¹ Див.: Сен-Симон К. Избранные сочинения: В 2 т. — М.; Л, 1948.

² Див.: Фурье Ш. Избранные сочинения: В 2 т. — М.; Л., 1951.

³ Див.: Прудон П. Что такое собственность? Исследование принципа права и власти. — СПб., 1907. — С. 205.

виводив із самої сутності громади. Всі люди, на його думку, є товаришами, тому що їх зв'язують загальні потреби, закони виробництва, математичне начало міни. Суть правди, вважає Прудон, є визнанням у кожному рівної особистості. Праве, за давнім висловом, є рівним, а неправе — нерівним. Отже, діяти справедливо — значить, дати кожному рівну частку благ за умов рівної праці¹.

Визнання в кожному рівної особистості настільки ж мало доводить застосування принципу рівності щодо предметів власності, як і рівність статі, віку, фізичної сили, зросту, краси, розумових здібностей тощо. Рівність може бути числовою і пропорційною, і відплата рівним за нерівне зовсім не є вимогою правди, а навпаки. Це визнавав і Прудон, коли говорив, що несправедливо давати однакову плату працювотому і ледачому. Тому неможливо посилатися на давній вислів, не розібравшись у поняттях².

Рівноправність означає встановлення для всіх рівних прав, тобто підпорядкування всіх єдиному закону, а не дарування всім однакових матеріальних засобів, однакових розумових здібностей, освіти, тощо.

Формальна рівність, або рівність перед законом, становить ви-могу свободи, а матеріальна рівність суперечить свободі. Будь-яка людина як вільна особа діє незалежно від інших, оскільки матеріальні та розумові здатності людей, умови і обставини, серед яких вона розвивається, є нерівними, тому і результати її діяльності не можуть бути однаковими. Свобода неминуче веде до нерівності. Звідси зрозуміло, що знищити нерівність можна тільки придушивши свободу, з якої вона виходить. Викорінивши в людині власний (індивідуальний) центр життєдіяльності і перетворивши її на знаряддя суспільної влади, можна встановити тотальну рівність, але рівність не свободи, а рабства.

Природа всюди встановила нерівність сил, властивостей і можливостей, бо тільки так виявляється вся нескінченна багатоманітність життя. Протягом всієї історії нерівність та відмінності людей становили основний закон людського життя.

Історична еволюція змісту, обсягу і сфери дії принципу формальної рівності підтверджує значення даного принципу як відмінної особливості права, яке можна вважати нормативною фор-

¹ Див.: Прудон П. Вказ. праця. — С. 279.

² Див.: Там само. — С. 280.

мою вираження свободи людей у суспільних відносинах за допомогою принципу формальної рівності¹.

Завдяки праву хаос нерівностей перетворився на правовий порядок рівностей і нерівностей, погоджених єдиним принципом і загальною нормою. Визнання різних індивідів формально рівними — це визнання їх рівної можливості набувати ті чи інші права на відповідні блага. Але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-визначені блага. Формальне право — це абстрактна можливість набути індивідуально-визначене право на певний об'єкт відповідно до загального масштабу правового регулювання. При формальній рівності та рівній правоздатності різних людей їх реально набуті права неминуче будуть нерівними. Розходження в набутих правах у різних осіб є необхідним результатом саме додержання принципу формальної рівності цих осіб, їх рівної правоздатності.

Скрізь, де діє принцип формальної рівності, там панує правовий спосіб регулювання суспільних відносин. Формальна рівність вільних індивідів є найбільш абстрактним визначенням права, загальним для будь-якого суб'єктивного права і специфічним для права взагалі. Саме на загальнолюдських принципах рівності, свободи і справедливості ґрунтується будь-яка розумна спільнота і будь-яка освічена громада.

Надійшла до редколегії 20.10.03

М. Погорецький, доцент НЮА України

Розшук за Статутом кримінального судочинства 1864 року

Для з'ясування сутності оперативно-розшукової діяльності (далі — ОРД) при вирішенні проблеми використання її матеріалів у кримінальному процесі важливе значення має історично-правовий аналіз еволюції як самого розшуку, так і його місця в кримінальному судочинстві на різних етапах історичного розвитку, в тому числі й напередодні прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 р. (далі — СКС)² й опісля, оскільки саме правові акти цього

¹ Див.: *Нерсесянц В. С.* Філософія права. — М., 1997. — С. 20.

² Див.: Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственной канцелярией. — Ч. 2. Устав уголовного судопроизводства. — Изд. 2-е. — СПб., 1867.